

Vera Backović¹
Irena Petrović²
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Originalni naučni rad
UDK 316.353:316.752(497.11)“2017”
316.453:323.22(497.11)“2017”
Primljen: 8.11.2017.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1704427B>

DRUŠTVENI POKRET U NASTAJANJU: VREDNOSNE ORIJENTACIJE UČESNIKA PROTESTA PROTIV DIKTATURE

Emerging of Social Movement: Value Orientations of Participants of the Protest Against Dictatorship

APSTRAKT: Predmet ovog rada su vrednosne orijentacije – aktivizam, demokratska orijentacija, autoritarnost, egalitarizam, ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam i (post) materijalizam – učesnika protesta Protiv diktature. Osnovna hipoteza glasi da je prihvatanje zajedničkih vrednosti jedan od preduslova konstituisanja društvenog pokreta. Naime, ako akteri dele iste vrednosti i kontinuiranim delovanjem teže da ostvare ciljeve koji proizilaze iz zajedničkih vrednosnih obrazaca, može se govoriti o postojanju društvenog pokreta. Analizu zasnivamo na podacima dobijenim putem empirijskog istraživanja učesnika protesta Protiv diktature, koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta na uzorku od 175 ispitanika, u periodu od 13. aprila do 4. maja 2017. godine.

KLJUČNE REČI: vrednosti, vrednosne orijentacije, društveni pokreti, protest
Protiv diktature

ABSTRACT: The object of the paper is the analysis of value orientations of the participants of the Protest against Dictatorship – activism, democratic orientation, authoritarianism, egalitarianism, economic liberalism/redistributive etatism and (post) materialism. The main assumption of our analysis is that acceptance of common values is the precondition for constitution of social movement. Namely, if actors share the same values, and by continuous action tend to achieve goals which arise from common value patterns, we can speak of the existence of social movement. Our analysis is based on the data gathered through empirical research of the participants of the Protest against Dictatorship, which was conducted by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy on the sample of 175 respondents, in the period from April 13 to May 4 2017 year.

KEY WORDS: values, value orientations, social movement, *Protest against Dictatorship*

1 vera.backovic@f.bg.ac.rs

2 irena.petrovic@f.bg.ac.rs

Uvod

Iako su društveni pokreti najčešće strukturalno usmereni, oni istovremeno predstavljaju manifestaciju vrednosnih orijentacija njihovih učesnika, odnosno njihovo delovanje na *širem planu* usmereno je zajedničkim ciljevima i vrednostima. Osim toga, sa stanovišta tumačenja procesa sistemskih društvenih promena, analiza vrednosnih orijentacija predstavlja izuzetno značajno područje. U skladu sa tim, osnovni cilj rada predstavlja ispitivanje vrednosnih orijentacija učesnika protesta *Protiv diktature* koji je trajao tokom aprila 2017. godine³. U radu će posebna pažnja biti posvećena ispitivanju vrednosti aktivizma, demokratske orijentacije, autoritarnosti, egalitarizma, ekonomskog liberalizma/redistributivnog etatizma, (post)materijalizma, kao i samopercepciji političke orijentacije. Osnovna hipoteza od koje polazimo u ovom radu glasi da je prihvatanje zajedničkih vrednosti jedan od preduslova konstituisanja društvenog pokreta.

Važnost analize vrednosnih orijentacija proizilazi otuda što posvećenost realizaciji ciljeva – kontinuitet delovanja pokreta, zavisi od prihvatanja zajedničkih vrednosnih obrazaca. Odnosno, bez obzira na to što društveni pokreti/protesti nastaju usled mobilizacije pojedinaca radi postizanja određenog cilja, njihovo kontinuirano delovanje u izvesnom vremenskom periodu zavisi od prihvatanja zajedničkih vrednosti koje će ih podsticati da teže ostvarivanju ciljeva koji proizilaze iz datih vrednosti.

Razmatranje vrednosnih orijentacija učesnika protesta *Protiv diktature* biće smešteno u uporedni okvir: tamo gde je moguće, vrednosne orijentacije učesnika protesta poređice se sa opštom populacijom, ali i sa učesnicima građanskog i studentskog protesta 1996/97, kako bi se utvrdilo da li postoje razlike u njihovim vrednosnim opredeljenjima.

Analiza vrednosnih orijentacija učesnika protesta zasniva se na rezultatima empirijskog istraživanja protesta, koje je realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu na uzorku od 175 ispitanika. Prema mestu održavanja protesta postignuta je sledeća distribucija: Beograd (64%), Niš (30,3%) i Subotica (5,7%)⁴. U radu se, međutim, nećemo baviti analizom razlika između ova tri grada i to najpre usled metodološkog ograničenja koje se odnosi na veličinu uzorka. Takođe, imajući u vidu da je decentralizovanost pokreta, kao što ćemo moći da vidimo, jedna od karakteristika savremenih pokreta, mesto dešavanja protesta ne nameće se kao posebno važan aspekt analize.

3 Istraživanje protesta je počelo 13. aprila 2017. godine, a završeno je 4. maja, s tim što je prekidano za vreme Uskrsa (14–16.4.) i tokom prvomajskih praznika.

4 U uzorku je bilo 42,3% žena i 57,7% muškaraca. Prosečna starost učesnika protesta je 34,8 godina. Obrazovna struktura ispitanika je sledeća: završenu osnovnu školu i manje ima samo 2,9%, srednju trogodišnju školu 1,1%, srednju četvorogodišnju stručnu školu/gimnaziju poseduje 52%, dok fakultetsko obrazovanje i više ima 44% ispitanika. Među učesnicima protesta skoro podjednako su zastupljeni *zaposleni u nekoj formi radnog odnosa*, njih 36,5% (formalno zaposleni na neodređeno vreme (11%), formalno zaposleni na određeno vreme (6,4%), neformalno zaposleni (bez ugovora) (9,2%), neformalno samozaposleni (6,4%) i registrovani samozaposleni/preduzetnici (3,5%)), učenici i studenti kojih je 37,6%, dok penzioneri, domaćice i druga neaktivna lica čine 26%.

Teorijsko-analitički okvir

Analiza vrednosnih orijentacija učesnika društvenog protesta/pokreta *Protiv diktature* zahteva prethodno određenje pojmova društveni pokret i vrednosnih orijentacija.

Pojavu mnogobrojnih društvenih pokreta pratilo je i nastojanje teoretičara da ovaj društveni fenomen definišu i objasne. Tako, Alberto Meluči društveni pokret definiše kao oblik kolektivne akcije a) zasnovan na solidarnosti, b) koji unosi konflikt, c) lomeći limite sistema u kojem se akcija odvija. Upravo navedene dimenzije omogućavaju razlikovanje društvenih pokreta od ostalih kolektivnih fenomena. Nešto opštiju definiciju navodi Brus Kameron, ističući da je glavna karakteristika društvenog pokreta nastojanje da se promeni kultura ili socijalna struktura ili izvrši redistribucija kontrole moći u društvu (nav. prema Oklobdžija, 1985: 142). Alen Turen odlazi korak dalje, pokušavajući da odredi ne samo karakter društvenih pokreta, već i nosioca/aktera promene i krajnji cilj akcije. „Društveni pokret je organizovano kolektivno delovanje putem kojeg se, u određenoj konkretno istorijskoj celini klasni akter bori za društveno rukovođenje istoricitetom” (Turen, 1987).⁵ Dakle, društveni pokret možemo definisati kao oblik kolektivne akcije kojom manja ili veća grupa ljudi teži promeni nekog segmenta društva.

I u domaćoj sociologiji društveni pokreti se definišu na sličan način. Tako Pavlović društveni pokret definiše kao kolektivnu, javnu, dobrovoljnu, masovnu, manje ili više spontanu akciju ljudi koja izrasta iz nezadovoljenih potreba, izražava određene sukobe interesa, pokreće rešavanje značajnih društvenih pitanja i stremi manjim ili većim društvenim promenama (Pavlović, 2009: 101).⁶ Prilikom definisanja društvenih pokreta, Spasić pored motiva i ciljeva pokreta (poboljšavanje nekog aspekta društva ili sprečavanje neke promene), kao elemente koji određuju društveni pokret izdvaja delovanje van institucija sistema⁷, kontinuitet delovanja i njegovu javnost (Spasić, 2004: 203).

Ovde je potrebno ukazati na još neke određujuće elemente društvenih pokreta. Imajući u vidu promene koje nastaju u društvu usled globalizacije, u središtu određenja društvenih pokreta koje nudi Diani nalazi se *mrežna*

5 Prema Turenu društveni pokret je poseban vid društvenog konflikta, čime pokrete određuje njihov protivnik – ono čemu se suprotstavljaju (Touraine, 1987). Turen razlikuje sledeće osnovne tipove društvenih pokreta: društveni pokreti u strogom smislu (do sukoba dolazi usled uspostavljanja kontrole nad kulturnim obrascima – znanjem, ulaganjem i etikom – u određenom tipu socijeteta; istorijski pokreti (sukob nastaje zbog uspostavljanja kontrole nad procesima prelaza iz jednog tipa socijeteta u drugi) i kulturni pokreti u kojima preobražaj kulturnih vrednosti u središtu sukobljavanja (Touraine, 1987: 66).

6 Prilikom definisanja pokreta, Pavlović navodi sledeće elemente kolektivne akcije; dobrovoljnost i otvorenost; masovnost; stav prema društvenoj promeni; izraz društvenog konflikta; interesnu osnovu okupljanja; nezadovoljene potrebe; javnost delovanja; spontanost, difuznost i elastičnost i društvenu značajnost problema (Pavlović, 2009: 100).

7 Vremenom može doći do izvesne institucionalizacije pokreta, tako su, na primer, iz ekološkog pokreta nastale zelene partije koje učestvuju u vlasti na različitim nivoima. Takođe, organizacije koje zastupaju interese određenih grupa (žena, rasnih i etničkih manjina, gej populacije itd.) uticali su na izmene zakona i obrazovnih programa, njihovo delovanje ostvarilo je, i ostvaruje, uticaj na vođenje državne i lokalne politike.

struktura. Društveni pokret, prema Dianiu, čini gusta mreža neformalno povezanih pojedinaca, grupa i organizacija, koji su u konfliktnom odnosu sa jasno prepoznatim protivnikom, i koji imaju zajednički kolektivni identitet (Della Porta, Diani, 2006: 20). Možemo videti da se pri pokušaju određenja društvenih pokreta posebna pažnja posvećuje formalno nezavisnim akterima koji deluju na globalnom, nacionalnom ili lokalnom nivou kako bi ostvarili određeni cilj, imaju zajednički identitet i vrednosti, a međusobno su povezani različitim oblicima saradnje, kao i međusobnim *prepoznavanjem*. Upravo *veza* koju uspostavljaju u svojim delovanjima odvaja ih od pojedinačnih protestnih akcija ili kampanja (Vukelić, 2015: 68). Neophodno je još istaći da nijedna organizacija, kao ni pojedinac, bez obzira koliko moć imaju u okviru pokreta, ne mogu da preuzmu ulogu predstavljanja društvenog pokreta u celini (Della Porta, Diani, 2006: 21), čime se posebno negira postojanje hijerarhijskog ustrojstva, kao i uloga predstavnika u savremenim društvenim pokretima.

Prateći istorijski razvoj društvenih pokreta, važno je napomenuti da bez obzira na to što su se tokom istorije mogli naći mnogobrojni oblici ispoljavanja nezadovoljstva stanovništva (od pobuna, ustanaka do revolucija), pojmom društveni pokret označavaju se *akcije* u periodu nastanka modernih država, tako da na samom početku procesa *demokratizacije* društva dolazi do pojave klasičnih društvenih pokreta, poput raznih pokreta građanstva za pravo glasa (tokom 17. i 18. veka), radničkih pokreta koji su bili usmereni na politička, sindikalna i socijalna prava (tokom 19. i 20. veka) i pokreta za ravnopravnost žena.

U prvim decenijama nakon II svetskog rata postepeno dolazi do politizacije privatne sfere (Spasić, 2004: 204) jer su emocije, identiteti, međuljudski i porodični odnosi postali predmet birokratske regulacije, a time i predmet sukobljavanja. Može se reći da je izvesno dostizanje *osnovnih prava* (ekonomskih i političkih) otvorilo prostor za pitanja koja se odnose na kvalitet života, kulturu, identitet i zajednicu. Teme za koje se do tada smatralo da pripadaju privatnoj sferi prenose se u javnu sferu, uporedo sa isticanjem vrednosti autonomije i identiteta, slobode, dostojanstva, jednakosti, participacije, miroljubivosti (Offe, 1987). U takvim okolnostima tokom šezdesetih godina dolazi do nastanka novih društvenih pokreta⁸ u okviru kojih je moguće razlikovati: studentski i kontrakulturni pokret, neofeministički, ekološki, pacifistički, antinuklearni, urbani socijalni pokret⁹, pokret za rasnu jednakost i ravnopravnost, pokret etničkih i seksualnih manjina, verske pokrete itd. U tom periodu formuliše se teorija identiteta ili teorije novih društvenih pokreta čiji su predstavnici Turen, Meluči, Habermas i Kastels (Spasić, 2003; Pavlović, 2009).¹⁰

8 Još se koriste pojmovi nova paradigma i alternativni društveni pokreti.

9 Vujović ističe da je osobenost urbanih socijalnih pokreta u tome da se oni odnose na grad (stanovanje, prevoz, kolektivnu opremu svake vrste i okruženje), na područje delovanja urbanog planiranja i urbane politike, ili *na urbani način života* (Vujović, 1997: 147).

10 Društveni pokreti su se u početku objašnjavali Lebonovom „psihologijom gomile“, kad masa utiče na gubljenje individualnosti i racionalnosti pojedinca. Sa pojavom novih društvenih pokreta, pored teorije identiteta formuliše se teorija mobilizacije resursa (Zald, Mekarti, Oberšal, Tili). Teorija mobilizacije resursa polazi od pojmova ciljne racionalnosti, strategije i proračuna troškova i koristi, analizira se organizaciona struktura i mogućnost pokreta

Ono po čemu se novi društveni pokreti razlikuju od starih jesu pre svega vrednosti koje ih usmeravaju, kao i ciljevi čijem ostvarenju teže. Tako Turen (1983) ističe da se klasični pokreti zalažu za vrednosti slobode i socijalne pravde, dok novi društveni pokreti vrednuju samoupravljanje i autonomiju načina života. Analizirajući dalje specifičnosti novih društvenih pokreta, Ofe naglašava da novi društveni pokreti osporavaju uspostavljeni sistem ekonomskog rasta, raspodele i bezbednosti; liberalnu državu blagostanja, u kojoj je *etablirani* politički sistem jedino legitimno mesto za vođenje politike; tržišni/potrošački princip zadovoljavanja potreba i instrumentalan odnos prema prirodi (Spasić, 2003). Međutim, kako Pavlović posebno ističe, ovi pokreti, iako su usmereni protiv postojećeg poretka, nisu nužno usmereni protiv političkih struktura već prema političkoj kulturi i sistemu vrednosti. Naime, ciljevi pokreta odnose se na sferu *društva*, pa je njihovo delovanje usmereno na promenu *društvenih i kulturnih* vrednosti, a ne na menjanje političkog i ekonomskog sistema i osvajanje vlasti (Spasić, 2003). Njihov utopijski potencijal Pavlović naziva *utopijom alternativnih životnih mogućnosti*, i on se odnosi na radikalni preobražaj svakodnevnog života, ali putem postepenih promena. Najvažnija vrednost njihove utopijske vizije je kvalitet ljudskog života u svim njegovim dimenzijama (Pavlović, 2009: 142–143). Kada je o samoidentifikaciji učesnika novih društvenih pokreta reč, važno je napomenuti da ustanovljene političke podele na levo i desno, liberalno i konzervativno gube na značaju; uz to, učesnici protesta ne prihvataju postojeće političke partije, niti imaju razrađen politički program (Spasić, 2003, Pavlović, 2009).

Diferencijaciju između klasičnih i novih društvenih pokreta moguće je uočiti ne samo u pogledu ciljeva i vrednosti kojima su usmereni, već i na polju društvene osnove, načinu organizovanja, itd. Ukoliko posmatramo društvenu osnovu novih društvenih pokreta, od posebnog značaja je to što pripadnost pokretu nije pretežno određena klasnom pripadnošću, već se mogu prepoznati i druge dimenzije identiteta (rod, etnička pripadnost, seksualna orijentacija). Međutim, iako klasa nije osnov pripadnosti, uočava se da pripadnici novih društvenih pokreta pretežno dolaze iz 1. nove srednje klase – zaposleni u javnom sektoru; 2. stare srednje klase i 3. grupacije onih koji se nalazi van tržišta rada ili na *perifernom* položaju – nezaposleni radnici, studenti, domaćice, penzioneri. Brand, međutim, naglašava da su u tim pokretima, ipak, najviše zastupljeni pripadnici srednjih slojeva, jer su oni svesni posledica industrijske modernizacije (nav. prema Pavlović, 2009: 51). Uz to, mogućnost njihovog delovanja zasniva se i na resursima koje poseduju.

U pogledu načina organizovanja novih društvenih pokreta, važno je to što pokreti, kao što ističe Ofe, deluju neformalno (odnosno, odbacuje se formalno organizovanje, hijerarhija i formalizacija članstva) i vaninstitucionalno – koriste masovnu mobilizaciju, a ne demokratsku proceduru. Ofe još navodi da oni nisu organizovani u skladu sa tradicionalnim oblikom političke organizacije: principom horizontalne diferencijacije, na osnovu koje se pravi jasna razlika između članova i ne-članova, i principom vertikalne diferencijacije koji učesnike pokreta deli na vođstvo i članstvo (Offe, 1987).

da mobilise različite resurse (ekonomski, ljudski, socijalni, simbolički, politički). Posebno se ističe odnos društvenog pokreta prema državi, dok se cilj pokreta vidi u njegovom uključivanju u politički sistem (Spasić, 2003).

Važnu ulogu u konstituisanju novih društvenih pokreta imaju zajednički ciljevi, vrednosti i solidarnost koji zapravo objedinjuju pristalice protesta. Tako Meluči smatra da organizacije koje nastaju u sklopu novih društvenih pokreta nisu samo sredstvo za postizanje cilja, već i cilj po sebi. On pokret shvata kao proces, tako da važnu ulogu imaju kognitivni i interaktivni momenti. „Kolektivni identitet je proces učenja koji dovodi do obrazovanja i održavanja jedinstvenog empirijskog aktera kojeg možemo nazvati društvenim pokretom” (Meluči, 1995: 49–50). Meluči posebno izdvaja značaj takozvanih latentnih faza pokreta kada pokreti nisu javno vidljivi i aktivni. U tom periodu pokret i dalje postoji, ali u formi nevidljivih mreža manjih grupa, tako se u svakodnevnim aktivnostima stvaraju alternativni okviri značenja. Akcije pokreta koje su javno vidljive, omogućene su radom u latentnim fazama (Ibid).

Kada je reč o daljem razvoju društvenih pokreta, važno je istaći da je proces globalizacije (odnosno mobilnost kapitala, roba, ljudi i informacija) uticao i na pojavne oblike društvenih pokreta, uslovljavajući pojavu novih-novih društvenih pokreta. Tako se kao novi društveni pokret pojavljuje antiglobalistički/alterglobalistički pokret ili pokret za Globalnu pravdu¹¹. Ono što karakteriše ove pokrete jeste njihova izrazita decentralizovanost: njih čini mreža različitih grupa iz mnogih zemalja širom sveta koje se protive neoliberalnoj globalizaciji čiji su simboli Svetska banka, MMF, G-8 i STO. U središtu novih – novih društvenih pokreta, međutim, ponovo se nalaze ekonomske teme, odnosno problemi neujednačenog ekonomskog razvoja, siromaštvo, preraspodela resursa itd. Osim toga, u okviru ovih pokreta pokreću se i neke od tema koje su afirmisali novi društveni pokreti, kao što je ugrožavanje prirodnog okruženja i pacifizam. Della Porta i Diani navode da je za delovanje ovih pokreta veoma važno analizirati kako se razvija njihov kolektivni identitet (više o tome u Birešev, 2017), zatim način na koji se individualne vrednosti transformišu u kolektivne vrednosti, ali i proces uspostavljanja solidarnosti između učesnika pokreta na osnovu zajedničkih vrednosti (Della Porta, Diani, 2006: 65–73).

Za dobijanje potpunije slike o specifičnostima ove vrste pokreta, važno je ukazati da je korišćenje informacionih tehnologija itekako uticalo na promenu sredstava njihovog delovanja, kao i na način organizovanja. Međutim, postavlja se pitanje u kojoj meri se njihovi ciljevi razlikuju u odnosu na ciljeve društvenih pokreta koji su obeležili prethodni period. S tim u vezi, razliku između klasičnih, novih i novih-novih društvenih pokreta možemo posmatrati donekle uslovno. O čemu se radi? Imajući u vidu da su društveni pokreti umnogome uslovljeni društvenim kontekstom (između ostalog stepenom političke i ekonomske razvijenosti), veoma slični ciljevi (ili kombinovanje različitih ciljeva) mogu se nalaziti u središtu pokreta u različitim istorijskim trenucima. To se posebno jasno vidi na primeru novih-novih društvenih pokreta, koji se zalažu i za ciljeve koje su isticali i klasični društveni pokreti, ali i novi društveni pokreti.

Na ovom mestu potrebno je razmotriti i pojam vrednosti, odnosno vrednosnih orijentacija. Najpre treba reći da je porastu interesovanja za značaj vrednosti u

11 Talas mobilizacija za globalizaciju odozdo (Della Porta, Diani, 2006). U okviru ovog pokreta deluju Occupy pokret, Anti-Austerity Movement, 15-M Movement/ Movimiento 15-M, Indignados Movement i Take the Square.

društvenim naukama doprinelo saznanje da vrednosti predstavljaju opšte i stabilne kategorije koje omogućavaju predviđanje ponašanja pojedinca, odnosno uspešni su prediktori ponašanja. S tim u vezi, na osnovu poznavanja nečijih vrednosti i vrednosnog sistema, moguće je predviđanje njegovog ponašanja; takođe, moguće je utvrđivanje trajnih tendencija u određenoj društvenoj grupaciji (Pantić, 1981: 10). Kada je reč o vrednostima uopšte, neophodno je istaći da su one, poput stavova i interesovanja, opšte dispozicije koje sadrže saznavnu (kognitivnu), emocionalnu i delatnu komponentu.¹² Međutim, vrednosti nisu samo opšte i relativno trajne dispozicije, već su i relacione kategorije koje podrazumevaju aktivan odnos pojedinca prema određenim objektima, što, dalje, znači da vrednosni atributi, prema nekim tumačenjima, ne mogu postojati nezavisno od subjekta koji o stvarima izriče sud (Kuzmanović, 1995: 20). Takođe, vrednosti predstavljaju i dijalektičke kategorije koje u sebi sadrže i svoju suprotnost, odnosno nevrednost, te se, na taj način, uvek javljaju u parovima (dobro-loše, lepo-ružno, korisno-štetno, istinito-lažno) (Tripković, 2007: 659).

Pojam vrednosti se često poistovećuje sa stavovima, interesovanjima, normama i vrednosnim orijentacijama. Vrednosti se, međutim, ne mogu poistovetiti ni sa jednim od navedenih termina. U razmatranje problema odnosa vrednosti i stavova, normi, interesovanja ne može se ulaziti, već će se samo u kratkim crtama, zbog tematske usmerenosti rada, ukazati na odnos vrednosti i vrednosnih orijentacija.

Vrednosti se razlikuju od vrednosnih orijentacija na osnovu toga što su vrednosti znatno opštije kategorije od vrednosnih orijentacija (Pantić, 1977: 273). Isto smatra i Golubović koja, bez obzira što navodi da se pojam vrednosnih orijentacija ne može bliže odrediti ukoliko prethodno nije data definicija vrednosti, ni na jednom mestu ne poistovećuje vrednosti i vrednosne orijentacije (Golubović, 1977). Ne dele, međutim, svi autori njihova mišljenja. Kuzmanović, npr. nije sklon isticanju naročite razlike između vrednosnih orijentacija i vrednosti. Vrednosne orijentacije se, prema njegovom mišljenju, mogu definisati na različite načine, čak i kao širi pojam, odnosno kao oznaka za čitav sistem vrednosti¹³. U ovom radu polazimo od Pantićeve definicije vrednosti prema kojoj su „vrednosti relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti) formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno socijalnih i individualnih činilaca koje zbog tako pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima” (Pantić, 1977: 277). Takođe, ovde je neophodno ukazati da ćemo u daljem toku izlaganja pojmove vrednosti i vrednosnih orijentacija koristiti kao sinonime.

Vrednosti se mogu klasifikovati po različitim osnovama i koristeći različite kriterijume. Jedna od najopštijih podela bila bi na personalne i

12 O tome videti u Encyclopedia of Social Sciences, 1965.

13 Kuzmanović razliku između vrednosti i vrednosnih orijentacija vidi jedino u tome što vrednosti predstavljaju više artikulisanu, određeniju koncepciju o poželjnom, a vrednosne orijentacije široki i manje artikulisani sistem uverenja, manje izoštrenu i osvešćenu koncepciju o poželjnom. Vrednosne orijentacije su prema Kuzmanoviću samo relativno dosledna i dovoljno koherentna usmerenost na određene ciljeve (Kuzmanović, 1995: 20).

socijalne vrednosti (vidi Rot, 2003). Dalje, vrednosti se mogu klasifikovati i prema sledećim kriterijumima: prema glavnim područjima delovanja ljudi u društvu (ekonomske, kulturne, političke); prema značaju za pojedinca ili društvene grupe (primarne i sekundarne); prema kriterijumu vrste nosilaca vrednosti (individualne i kolektivne); prema intenzitetu izraženosti vrednosti (eksplicitne i implicitne) (Tripković, 2009: 659–660). Kada je reč o klasifikaciji vrednosti u pogledu njihovog sadržaja, neizbežna je Inglehartova podela na materijalističke i postmaterijalističke vrednosti (Inglehart, 1977). Inglehart govori o usponu postmaterijalističkih vrednosti u zapadnim društvima, odnosno o prevlasti vrednosti samoizražavanja i vrednovanja kvaliteta života nad materijalističkim vrednostima, posebno krajem 70-ih godina prošlog veka. Dominacija posmaterijalističkih vrednosti objašnjava se tzv. socijalizacijskom hipotezom, pa tako pojedinci koji su odrastali u materijalnom i fizički sigurnom okruženju (ovde se misli prvenstveno na porodično okruženje) češće usvajaju postmaterijalističke vrednosti kvaliteta života, dok u manjoj meri vrednuju materijalno blagostanje i bezbednost. Iako su određena istraživanja u SAD-u i evropskim zemljama tokom sedamdesetih godina ukazala na rasprostranjenost postmaterijalističkih vrednosti¹⁴, i dalje je većina stanovništva prihvatila materijalističke vrednosti¹⁵. Takođe, Inglehartova istraživanja su pokazala da su pojedinci koji imaju postmaterijalističke vrednosti skloni da podrže nove forme kolektivnog delovanja i učestvuju u različitim protestnim akcijama (Della Porta, Diani, 2006: 69). Inglehartova teza pokrenula je debatu o tome da li se radi o suštinskim promenama vrednosnog sistema ili je reč o jednom prolaznom fenomenu koji je karakterističan za generaciju rođenu posle II svetskog rata. Uz to, pod znakom pitanja je dovedena i povezanost postmaterijalističkih vrednosti i novih društvenih pokreta. Iako su ti pokreti odbijali „zakon i poredak“, podržali slobodu govora, kao i direktnu/neposrednu demokratiju, njihovi značajni ciljevi bili su i borba protiv rata, nuklearne energije i zagađenja prirode. Potonje teme teško je posmatrati odvojeno od pitanja pojedinačne/lične i kolektivne sigurnosti, koja prema svojoj suštini potpadaju pod „materijalistička“ pitanja. Della Porta i Diani, takođe, navode da je suprotstavljanje materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti neopravdano potisnulo podelu na autoritarne i liberalne vrednosti, kao i na levu i desnu *političku* orijentaciju.¹⁶

Kontekstualni okvir

Vrednosne orijentacije učesnika protesta prate se u kontekstu mnogobrojnih promena koje je doneo proces postsocijalističke transformacije (PST) kod nas, u okviru kojeg se mogu razlikovati dve relativno odvojene faze, faza blokirane i deblokirane transformacije društva (vidi Lazić, 2011). Imajući u vidu da su

14 Ova vrednost operacionalizovana je na osnovu slaganja sa stavom da „ljudi treba više da budu uključeni u proces donošenja važnih političkih odluka“, ali i „zaštite slobode govora“.

15 Reč je o „Održavanju reda u državi“ i „Borbi protiv porasta cena“.

16 Ove podele ne moraju da slede, tj. da budu saglasne sa materijalističkim i postmaterijalističkim vrednostima. Npr. postmaterijalističke vrednosti se mogu naći u kombinaciji sa nepodržavanjem socijalnih davanja (Della Porta, Diani, 2006).

društvene promene tokom perioda PST predmet mnogih analiza, na ovom mestu će se samo ukratko skicirati ključne promene tokom prethodnog perioda.

Pod blokiranom transformacijom Lazić podrazumeva proces u kojem je deo prethodne vladajuće nomenklature svoj sveukupni društveni monopol zamenio međusobno povezanom ekonomskom i političkom dominacijom, koja je omogućila odlaganje uvođenja tržišne ekonomije i političkog takmičenja¹⁷. Gotovo da nije potrebno podsećati da je usled veoma izraženog ekonomskog nazadovanja zemlje početkom 1990-ih, uz ratno razaranja i sankcije UN, došlo do porasta društvene diferencijacije, koja se u periodu devedesetih oblikovala kao proces društvene polarizacije. Ukratko, tokom prve polovine devedesetih na vrhu hijerarhije ekonomskih nejednakosti nalazila se grupacija koju su prvenstveno činili nekadašnji pripadnici nomenklature, ali i pojedinci koji su iskoristili ratne okolnosti ili sankcije za legalno, polulegalno ili ilegalno delovanje, po pravilu uz podršku državnih aparata. Nasuprot ovoj grupaciji, položaj većine društvenih slojeva dramatično se pogoršao – znatan deo stanovništva se nalazio u stanju egzistencijalne ugroženosti¹⁸ (Lazić, 2011: 151–152). Materijalni položaj pripadnika srednje klase tokom devedesetih takođe se pogoršao, tako da je krajem devedesetih bio bliži položaju manuelnih radnika nego grupacijama na vrhu društvene hijerarhije (vidi Mrkšić, 2000).

Međutim, uprkos tome što je ekonomska kriza uslovia pogoršanje materijalnog položaja većine društvenih slojeva, najveće nezadovoljstvo i spremnost za aktivno uključivanje u aktivnosti koje su vodile promeni datih društvenih okolnosti iskazali su pripadnici srednje klase. Iskazano nezadovoljstvo može se, bez sumnje, povezati sa masovnim učešćem srednjih slojeva u velikim protestnim demonstracijama tokom devedesetih u gradovima širom Srbije, posebno, u protestu 1996/97. godine (Lazić, 1998: 354)¹⁹. Srednja klasa je očekivala da će postati jedan od dobitnika procesa transformacije, posebno jer su imali pred sobom iskustva drugih postsocijalističkih zemalja (Vecernik and Mateju, 1999 u Lazić, 2005: 136).²⁰

17 Zadržavanje političke vlasti i, posredstvom očuvanog državnog vlasništva, ekonomske dominacije, omogućilo je pripadnicima nomenklature da tokom perioda postsocijalističke transformacije ostanu na vrhu društvene hijerarhije unutar oba podsistema, političkog i ekonomskog (Lazić, 2005, 2011, 2016).

18 O materijalnom položaju društvenih slojeva u periodu blokirane transformacije videti još Mrkšić, 1994; Vujović, 1994.

19 Glavne protivnike Miloševićevog režima ne treba tražiti isključivo u redovima opozicione političke podelite, već i u desetinama hiljada učesnika protesta koji su se periodično odvijali na ulicama gradova tokom 1991. 1993. 1996/97. i 1999/2000. godine (Lazić, 2000). Upravo je srednji urbani sloj, posebno u Beogradu, činio socijalno uporište masovnog protesta 1996/97. godine, što pokazuje i struktura učesnika protesta prema obrazovanju. Naime, u protestu su nadproporcionalno uzeli učešće srednje i visoko obrazovani. Videti opširnije u Babović, 2002: 72–73.

20 Tako je osnova društvenih sukoba tokom devedesetih bila između ranije kolektivno-vlasničke klase koja je nastojala da blokira transformaciju u vlastitom interesu, s jedne, i pripadnika srednjih slojeva (stručnjaka na prvom mestu), s druge strane. Srednji slojevi su, naime, bili ne samo apsolutni gubitnici tokom sveopšte i dramatične društvene krize i pauperizacije, nego i relativni gubitnici, kako u odnosu na niže grupacije tako i u odnosu na vlastite potencijalne dobitnike u uslovima uspešne tržišne i demokratske promene (Lazić, 2000: 29–30).

Kada je, dalje, reč o postsocijalističkoj transformaciji u Srbiji, od posebnog značaja je to što su interesi (nove) ekonomske elite za stabilizacijom uslova sopstvene reprodukcije, zajedno sa interesima srednjih slojeva za promenom i poboljšanjem položaja, ali i pasivizacijom nižih slojeva koji su ujedno predstavljali glavni oslonac starog režima, omogućili rušenje režima 2000. godine, čime je došlo do ubrzanja procesa transformacije. Ukratko, umesto dotadašnje arbitrarne uloge države u ekonomiji, karakteristične za period devedesetih, uspostavljena je regulaciona uloga, što je uslovalo dalje ubrzanje procesa privatizacije, pojačanu spoljnu razmenu, obuzdavanje inflacije, povećanje životnog standarda širih slojeva stanovništva, odnosno, jednom rečju, stabilizovanje celokupnog ekonomskog poretka (Lazić, 2005; Lazić, 2011:169–170)²¹.

Istovremeno, javljaju se nove tendencije na području materijalnih diferencijacija. Istraživački nalazi iz 2003. godine ukazali su na privremeno opadanje materijalnog položaja viših slojeva (u odnosu na 1989. i 1997. godinu) što se može objasniti kako promenama unutar političke elite posle sloma Miloševićevog režima 2000. godine, tako i pogoršanjem statusa menadžera uglavnom neuspešnih javnih preduzeća (više o tome u Lazić, 2011). Dalje, empirijski podaci ukazuju na značajno poboljšanje materijalnog položaja stručnjaka, dok je u isto vreme zabeleženo pogoršanje materijalnog položaja sitnih preduzetnika, čime je došlo do homogenizacije srednje klase, i to više zbog poboljšanja položaja stručnjaka nego pogoršanja položaja sitnih preduzetnika (više u Lazić, Cvejić, 2004: 56). Kada je reč o pripadnicima ostalih društvenih slojeva, nalazi istraživanja pokazuju sledeće: poljoprivrednici su, kao i deceniju i po ranije, bili na samom dnu, dok su manuelni radnici u određenoj meri poboljšali svoj materijalni položaj i približili se proseku za sve društvene grupe. Kao i krajem socijalističkog poretka, u Srbiji su ustanovljene statistički značajne razlike u materijalnom položaju između nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika. Tako nekvalifikovani radnici, koji su još krajem socijalističkog poretka znatno zaostajali za prosekom, nisu gotovo uopšte umanjili to zaostajanje (više o tome u Lazić, 2011: 217–218; Lazić i Cvejić, 2004).

U pogledu daljih kretanja u ekonomskom podsistemu, neophodno je ukazati na efekte svetske ekonomske krize iz 2008. godine, koja je dovela do značajnog pada ukupnog društvenog proizvoda, porasta nezaposlenosti i siromaštva, uvećanja javnih dugova itd. Na taj način, ekonomski oporavak zemlje koji je usledio nakon 2000. nije bio dugog trajanja. Tako je 2009. godine prvi put nakon decenije ekonomskog oporavka zabeležen negativan ekonomski rast od -3,1%. Kretanje stope rasta BDP-a u narednom periodu ukazuje najpre na blagi oporavak ekonomije (stope realnog rasta BDP-a za 2010. i 2011. iznose 0,6% i 1,4%, respektivno), potom 2012. godine ponovo dolazi do negativnog rasta

21 Dok je indeks siromaštva 1995. godine iznosio 28,9%, 2000. 36,5%. dotle je 2002. godine zabeležen značajan pad indeksa siromaštva (14,5%) (Up. *Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji*, 2003.) http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf, pristupljeno 6.12.2017. Takođe, u periodu nakon 2000. došlo je do značajnog rasta stope BDP-a (2000. 7,8%; 2001. 5,0%; 2002. 7,1%). Rast stope BDP-a u ovom periodu dužuje se rastu ekonomske aktivnosti u sektoru usluga <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=61>, pristupljeno 4.11.2017.

(-1,0%), da bi tokom prethodnih nekoliko godina usledio postepeni oporavak ekonomije u našoj zemlji (stopa rasta BDP-a u 2016. godini iznosila je 2,8%)²².

Ovde je takođe neizbežno istaći da su procesi intenzivnog restrukturiranja ekonomije koje se odvijalo kroz simultane procese svojinske i sektorske transformacije doveli do porasta nezaposlenosti, te do strukturnih neusklađenosti ponude radne snage sa potražnjom (vidi takođe Babović, 2012). Podaci koji se odnose na osnovne pokazatelje tržišta rada ukazuju na konstantno nisku stopu zaposlenosti (bez obzira na zabeležene promene od nekoliko procentnih poena), kao i na izuzetno visoku stopu nezaposlenosti u gotovo celom posmatranom periodu.

Tabela 1. Osnovni pokazatelji položaja na tržištu rada, za lica radnog uzrasta (15–64)²³

	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Stopa nezaposlenosti	14.4	20.0	24.6	23.0	19.7	18.2	15.9	12,3
Stopa zaposlenosti	53.7	47.2	45.3	47.5	49.6	52.0	55.2	58,8
Stopa aktivnosti	62.7	59.0	60.1	61.6	61.8	63.6	65.6	67,0
Stopa neaktivnosti	37.3	41.0	39.9	38.4	38.2	36.4	34.4	33,0

Izvor: RZS, ARS, 2008–2017. Podaci za 2017. godinu su dati za II kvartal

Bez obzira na poboljšanja na tržištu rada u prethodnih nekoliko godina, osnovni indikatori položaja na tržištu rada i dalje su nepovoljniji u odnosu na zemlje Evropske unije. Poređenja radi, stopa zaposlenosti u zemljama EU-28 prošle godine iznosila je 71,1%, dok je stopa nezaposlenosti bila 8,6% (Eurostat). Više stope nezaposlenosti od Srbije u 2016. godini imale su samo Grčka i Španija (23,6%, 19,6%, respektivno). Osim toga, brojni pokazatelji su ukazali i na probleme vezane za kvalitet zaposlenosti u Srbiji: relativno visoko učešće ranjive zaposlenosti, visoka stopa neformalne zaposlenosti i niže učešće zaposlenih radnika koji imaju ugovore na neodređeno vreme (više o tome u Jandrić i Molnar, 2017: 11)²⁴.

Kada je reč o društvenim odnosima, transformacijski procesi u Srbiji u prethodnoj deceniji ponovo su oblikovali obrasce materijalnih nejednakosti

22 BDP Republike Srbije 1995–2016. Republički zavod za statistiku. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=61> .pristupljeno 11.11.2017.

23 Ovde je neophodno ukazati da je 2014. godine došlo do usklađivanja metodologije Ankete o radnoj snazi sa regulativama EUROSTATA, što onemogućava međusobnu uporedivost podataka. Vidi detaljno objašnjenje u <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Zaposlenost%20i%20zarade/SMET/SMET019050C.pdf>

24 Godine 2016. učešće ranjive zaposlenosti u Srbiji iznosilo je 28,3%. Ono što posebno zabrinjava jeste to što se gotovo blizu 30% svih zaposlenih nalazi u kategoriji ranjive zaposlenosti (pomažući članovi domaćinstva i samozaposleni) (Jandrić i Molnar, 2017: 11). Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti u 2016. godini iznosila je 38,7%, dok je stopa rizika od siromaštva 25,5%. Posebno su ugroženi mladi starosti od 18 do 24 godine (stopa rizika od siromaštva za ovu grupu je 32,7%), kao i lica mlađa od 18 godina (30,2%), dok najnižu stopu rizika od siromaštva imaju osobe starije od 65 godina (19,1%). U odnosu na radni status, nezaposlena lica su u najvećem riziku od siromaštva (48,0%), dok je najniža stopa rizika od siromaštva kod zaposlenih kod poslodavca (9,0%). Kod samozaposlenih lica ova stopa iznosi 32,4%, dok je kod penzionera 15,4% (RZS).

društvenih klasa. Istraživanja materijalnog položaja osnovnih društvenih grupa ukazala su na pogoršanje materijalnog položaja gotovo svih grupacija (jedino se u slučaju pripadnika ekonomske i političke elite beleži poboljšanje ekonomskog položaja) (više o materijalnim nejednakostima u Manić, Mirkov, 2016; Cvejić, 2012).

Da bi se rasprava o vrednosnim orijentacijama učesnika protesta *Protiv diktature* mogla celovitije kontekstualizovati, neophodno je ukazati i na ključne promene unutar političke sfere.

Ukratko, u političkom podsistemu osnovnu posledicu procesa blokirane kapitalističke transformacije predstavljali su nejednaki uslovi političkog takmičenja, pa je tako vladajuća stranka (s povremenim koalicionim partnerima) u velikoj meri koristila državne aparate, javne ekonomske resurse, kontrolu nad većinom medija, pa i direktnu manipulaciju biračkim spiskovima i brojanjem glasova, kako bi unapred obezbedila izbornu podršku i pobeđu. S tim u vezi, samo se uslovno može reći da je u Srbiji tokom 1990-ih bio uspostavljen liberalno-demokratski (parlamentarni) sistem vlasti (Lazić, 2014: 20). Sa druge strane, nakon demokratskih promena 2000, odnosno od parlamentarnih izbora 2003. godine može se govoriti o početku konsolidacije izborne demokratije u Srbiji (Pavlović, Antonić, 2007; Jovanović, Marković, Radović, 2016). Međutim, stvari se nisu drastično promenile – nastavljeni su antagonizmi između stranaka dotadašnje demokratske opozicije, što je političkoj eliti u celini i dalje davalo obeležja fragmentisanog tipa (vidi Lazić, 2016: 15; vidi i Vesković, Toković, 2016: 182).

Nakon promena na političkoj sceni u Srbiji 2012. godine, vladajuću koaliciju većinski čine političke stranke koje su tokom devedesetih bile na vlasti, s tim da je vladajuća SNS bitno izmenila ideološki pristup u odnosu na SRS, partiju iz koje je proistekla. Najzad, na predsedničkim izborima koji su održani početkom aprila 2017. godine, pobeđu je odneo kandidat vladajuće Srpske napredne stranke, Aleksandar Vučić. Zbog sumnje u regularnost čitavog izbornog procesa, počele su protestne akcije građana (pod nazivom protest *Protiv diktature*), najpre u Beogradu, a potom i u drugim gradovima u Srbiji.

Metodološki okvir analize

Vrednosne orijentacije učesnika protesta *Protiv diktature* operacionalizovane su na sledeći način:

1. *Aktivistička orijentacija* ispitivana je preko vrednovanja važnosti delovanja u cilju postizanja određenih ciljeva, potom verovanja da će se određeni cilj ostvariti (tzv. učesnički optimizam), ali i učešća u prethodnim aktivnostima. Takođe, aktivistička orijentacija je analizirana i na osnovu sledećih stavova: a) *S vremena na vreme se dogode određene stvari koje te podstaknu da preduzmeš akciju*; b) *Ako govorim ono sto mislim upašću u nevolju*; c) *Ne mogu da promenim stvari u svom okruženju, one su takve kakve jesu*; d) *Nije samo dovoljno pričati o tome šta ne valja, potrebno je da se nešto i uradi povodom toga*²⁵.

25 Na osnovu navedena četiri stava nije bilo moguće formirati pouzdanu skalu. Međutim, rezultati faktorske analize su pokazali da se prvi, treći i četvrti stav okupljaju oko istog faktora, odnosno latentne dimenzije (vrednost latentnog korena je 1,376, dok je procenat

2. *Demokratska orijentacija* analizirana je na osnovu procene važnosti demokratskog uređenja, potom ocene demokratskog poretka u Srbiji, stepena poverenja u demokratske institucije, ali i izlaznosti na izbore.
3. *Samopercepcija političke orijentacije* posmatrana je na osnovu samosvrstavanja na lestvici levo-desno.
4. *Autoritarna orijentacija* ispitivana je na osnovu stavova a) *Dve su glavne vrste ljudi na svetu – jaki i slabi*; b) *Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima*; c) *Svako ima sve što mu je potrebno kada je zemlja jaka*; i d) *Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave*²⁶.
5. *Ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam* analiziran je na osnovu sledećih stavova: a) *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu*; b) *Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju* i c) *Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi*.²⁷
6. *Egalitarizam* je posmatran na osnovu samo jednog stava: *Osnovne ljudske potrebe su jednake, prema tome, pošteno bi bilo i da su prihodi jednaki*.
7. *Materijalistička i postmaterijalistička orijentacija* analizirane su na osnovu izbora najvažnijeg cilja u okviru sledećih ciljeva: *Održavanje reda u državi*; *Dati ljudima veću ulogu u donošenju političkih odluka*; *Borba protiv nezaposlenosti, siromaštva i rasta cena*; *Zaštita slobode govora*.

Očekivanja u pogledu istraživanjem dobijenih rezultata vrednosnih orijentacija učesnika protesta *Protiv diktature*, najsažetije rečeno, su sledeća. Očekuje se da će učesnici protesta u značajnoj meri podržati vrednosti aktivizma i demokratsku orijentaciju. Navedeno očekivanje zasniva se upravo na njihovom učešću u društvenom protestu koji je i nastao kao reakcija na neregularnost izbornog procesa. U slučaju vrednosti autoritarnosti, očekuje se da ova vrednosna orijentacija neće biti prihvaćena među učesnicima protesta. Jedan od izvora očekivanih rezultata vezuje se pre svega za njihov viši stepen obrazovanja, ali, kao i u prethodnom slučaju, njihovom protestnom učešću i zalaganju za

objašnjenosti varijanse 45,865), tako da je na osnovu ova tri iskaza bilo moguće analizirati aktivističku orijentaciju. Ipak, s obzirom na to da su rezultati dodatnih analiza pokazali da gotovo nijedan socio-demografski faktor ne predstavlja značajan činilac diferencijacije na skali aktivističke orijentacije, odustalo se od formiranja skale. S tim u vezi, predstavljanje rezultata zasnivaće se na deskriptivnoj analizi pojedinačnih iskaza.

- 26 Rezultati faktorske analize su pokazali da je na osnovu poslednja tri stava moguće analizirati autoritarnost. Vrednost latentnog korena je 1,731, dok je procenat objašnjenosti varijanse 57,686. S obzirom na to da ni ovde nije utvrđena statistički značajna povezanost između socio-demografskih faktora i analizirane vrednosne orijentacije, u radu će biti predstavljeni rezultati deskriptivne analize pojedinačnih iskaza.
- 27 Pomenute iskaze takođe je bilo moguće redukovati na jednu latentnu dimenziju. Vrednost latentnog korena je 1,385, dok je procenat objašnjenosti varijanse 46,168. Ponovo, gotovo nijedan posmatran socio-demografski faktor nije statistički značajan činilac varijacije na ovoj dimenziji. Rezultate analize koji ukazuju da gotovo nijedna varijabla nije potvrdila svoj uticaj na aktivističku, autoritarnu i orijentaciju ekonomskog liberalizma može se objasniti time što su učesnici protesta u velikoj meri podržali vrednosti aktivizma, ali i odbacili autoritarnost i ekonomski liberalizam.

promenom političke vlasti. Dalje, imajući u vidu posledice neoliberalne krize kapitalizma, čini se osnovanom pretpostavka da će učesnici protesta dovesti u pitanje tržišne principe ekonomske regulacije, odnosno da će dati podršku redistributivnom etatizmu, egalitarizmu (ali i materijalističkim ciljevima). S tim u vezi, čini se takođe osnovanim da će među učesnicima protesta biti dominantna leva orijentacija.

Rezultati analize

Na samom početku najpre će biti predstavljeni osnovni ciljevi protesta *Protiv diktature*²⁸ (Tabela 2). Kao što možemo videti u sledećoj tabeli, istraživački nalazi pokazuju da je najveći broj učesnika kao osnovni cilj protesta naveo borbu protiv diktature, odnosno borbu protiv aktuelne političke vlasti. Zatim, jedna petina ispitivanih učesnika protesta kao značajan cilj protesta ističe aktivizam. Sa stanovišta osnovnog predmeta rada, ovaj nalaz ukazuje da učesnici protesta smatraju da je neophodno da građani uzmu učešće u rešavanju društvenih problema. Kao što ćemo uskoro moći da vidimo, aktivizam kao vrednosna orijentacija ogleda se u vrednovanju važnosti aktivnog učestvovanja u *političkom životu* (shvaćenom u najširem smislu), kao i u prepoznavanju delovanja kao sredstva kojim se može postići određeni cilj – izvesna promena unutar političkog i ekonomskog podsistema.

Osim aktivizma, kao značajniji ciljevi protesta, prema mišljenju samih učesnika, izdvajaju se opšta demokratizacija društva (13,5%), ali i sistemske promene (14%). Pod *demokratizacijom društva*, učesnici protesta podrazumevaju sledeće: poštovanje procedure, održavanje regularnih izbora, pravnu državu, oživljavanje demokratije, decentralizaciju, poštovanje i sprovođenje zakona (pravna država), demokratsko funkcionisanje institucija i uspostavljanje otvorene demokratije. U okviru sistemskih promena, učesnici protesta govore uopšteno o promeni/reformi sistema, ali i o rušenju sistema, odnosno kapitalizma.

Tabela 2. Ciljevi protesta

Ciljevi protesta	%
Aktivizam	21,1
Ekonomski uslovi	2,3
Protiv diktature	33,3
Demokratija, poštovanje prava	13,5
Sistemske promene	14,0
Poništavanje rezultata izbora	5,3
Sloboda medija	6,4
Ostalo	4,1

Pored razmatranja osnovnih ciljeva protesta, ovde je važno ukazati i na procenu ishoda protesta (Tabela 3). Možemo videti da prilikom procene ishoda protesta, skoro trećina učesnika smatra da će doći do ispunjenja zahteva, odnosno do promene vlasti, što ukazuje na prisustvo tzv. učesničkog optimizma. Ovaj nalaz može se takođe posmatrati kao pojavno obeležje *aktivističke orijentacije*.

28 Pitanje je bilo otvorenog tipa i ispitanicima je data mogućnost da navedu više ciljeva protesta.

Analizirajući vrednosne orijentacije učesnika protesta sredinom 1990-ih godina, Kuzmanović ističe da ukoliko su među učesnicima protesta prisutni učesnički optimizam i vrednosna orijentacija koja podrazumeva *delovanje u praksi* veći su izgledi da se društveni pokret razvije, s obzirom na to da motivisanost aktera predstavlja značajan potencijal za dugoročne aktivnosti (Kuzmanović, 1997).

Tabela 3. Da li verujete da će ovi protesti dovesti do neke promene i kakve?

	%
Da, do promene vlasti	22,4
Da, do ispunjenja zahteva	10,9
Da, do veće medijske slobode	23,6
Da, do više demokratije	8,6
Da, do boljih uslova rada i zapošljavanja	1,1
Da, do rasta životnog standarda	1,1
Da, do rušenja kapitalizma	0,6
Da, do povratka nacionalnog dostojanstva, stavljanja u prvi plan nacionalnih interesa	3,4
Nešto drugo, šta?	17,2
Ništa neće da se desi	10,9

Pored toga, važno je uverenje učesnika protesta da se zajedničkom akcijom stvari mogu promeniti²⁹. Ovo uverenje potvrđuju istraživački nalazi koji ukazuju na visok stepen prihvatanja stavova pomoću kojih je analiziran aktivizam³⁰ (Tabela 4). Rezultati analize ukazuju na gotovo apsolutno prihvatanje stava *Nije samo dovoljno pričati o tome šta ne valja, potrebno je da se nešto i uradi povodom toga* (čak 97,7% ispitanika podržava ovaj stav), dok se nešto niži stepen (mada i dalje veoma visok!) beleži u slučaju stava *S vremena na vreme se dogode određene stvari koje te podstaknu da preduzmeš akciju*. Da učesnici protesta u značajnoj meri prihvataju vrednosti aktivizma pokazuje i odbacivanje stava koji ukazuje na nemogućnost promene stvari u neposrednom okruženju³¹ (ovaj stav ne prihvata više od dve trećine anketiranih učesnika protesta). Za potpuniju analizu vrednosti aktivizma među učesnicima protesta važno je ukazati da se

29 U studentskom protestu 1996/97. godine 64% ispitanika smatralo je da građani svojom akcijom i pritiskom mogu da izazovu ili ubrzaju promene. Prilikom ispitivanja aktivizma kao vrednosne orijentacije Kuzmanović je utvrdio da su učesnici protesta 1996/97. u značajnoj meri podržali aktivizam (prosek na petostepenoj skali je 3,41). Stav *Bilo bi mi veoma teško kada ne bih imao mogućnost da raspravljam o raznim društvenim problemima* prihvata 69% ispitanika. Dalje, stav *Više volim da prepustim drugima da rešavaju društvene probleme, a ja da se bavim nečim drugim* odbacuje 72%. Značajan postotak ispitanika (57%) podržava i stav *Voleo bih da se angažujem u rešavanju problema ove sredine koji od čoveka zahtevaju javno istupanje i učešće u diskusiji*. Stav *Cenim ljude koje više interesuje njihova porodica i druge stvari nego bavljenje društvenim pitanjima* odbacuje 42% ispitanika, dok 19% ima neodlučan stav (Kuzmanović, 1997: 62).

30 Iako je među učesnicima protesta podrška vrednosti aktivizma veoma izražena, većina ispitanika je razmišljala da se preseli u inostranstvo (71, 9%), dok je četvrtina (25,9%) već preuzela neke korake kako bi se taj plan realizovao. Dobijeni istraživački nalaz je u skladu sa rezultatima istraživanja koja su pokazala da većina mladih u toku školovanja razmišlja da emigrira u inostranstvo (Jarić, Živadinović, 2012; Mojić, Petrović, 2013).

31 Stav je glasilo *Ne mogu da promenim stvari u svom okruženju, one su takve kakve jesu*.

jedna trećina ispitanika slaže sa stavom *Ako govorim ono što mislim upašću u nevolju*, dok jedna petina niti se slaže, niti se ne slaže. Ovde je bitno istaći da su rezultati korelacione analize ukazali na nizak stepen povezanosti ove tvrdnje sa ostalim. Kao verovatno najvažnije objašnjenje niske korelacije može se navesti to što je navedeni stav ukazivanjem na mogućnost neposrednog „upadanja” u nevolju ipak odbio značajan deo ispitanika, za razliku od znatne opredeljenosti učesnika protesta za ostale stavove. I ne samo to: slaganje sa ovim stavom može se objasniti i percepcijom političkog sistema kao autoritarnog unutar čijih granica nije poželjno izražavanje sopstvenog kritičkog mišljenja³². Međutim, u isto vreme prihvatanje stava koji upućuje na mogućnost nastajanja problema prilikom iskazivanja sopstvenog (suprotstavljenog) mišljenja govori nam o kritičkoj nastojanosti građana koji su uzeli učešće u protestima protiv političkog režima.

Tabela 4. Stavovi prema društvenom aktivizmu

Stepen slaganja	S vremena na vreme se dogode određene stvari koje te podstaknu da preduzmeš akciju	Ako govorim ono što mislim upašću u nevolju.	Ne mogu da promenim stvari u svom okruženju, one su takve kakve jesu	Nije samo dovoljno pričati o tome šta ne valja, potrebno je da se nešto i uradi povodom toga
U potpunosti se ne slažem	2,9	23,8	36,8	1,1
Ne slažem se	3,5	22,1	33,3	,6
Niti se slažem, niti ne slažem	15,6	20,3	12,6	,6
Slažem se	32,9	22,7	9,8	15,5
U potpunosti se slažem	45,1	11,0	7,5	82,2
Prosečna vrednost	4,13	2,75	2,17	4,77

Važnu karakteristiku novih društvenih pokreta predstavlja i gubitak poverenja u uspostavljene demokratske institucije, državu blagostanja, kao i opadanje podrške liberalnim vrednostima. U ovom radu tzv. distanciranje od državnih institucija i političkih partija analiziraćemo na osnovu stepena (ne) poverenja u institucije, kao i opšteg odnosa prema demokratskom političkom uređenju u zemlji. Na osnovu podataka u Tabeli 5, možemo videti da učesnici protesta imaju veoma nizak stepen poverenja u sve institucije (na skali od 0 do 10, prosečni skorovi ni na jednom mestu ne prelaze vrednost 4)³³. Imajući u vidu osnovne ciljeve analiziranog protesta, nalaz koji ukazuje na nizak stepen

32 Da je autoritarnost jedna od ključnih karakteristika trenutnog političkog režima pokazuju i rezultati istraživanja vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite iz 2015. godine, koji ukazuju na većinsko prihvatanje stava *Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave* (62%). O autoritarnosti političke elite detaljnije u Petrović, Radoman, 2015: 158–163.

33 Još su rezultati istraživanja sredinom 2000-ih (*World Values Survey 2005–2007*) ukazali na nizak stepen poverenja u institucije u Srbiji. Najniži stepen poverenja zabeležen je u slučaju političkih partija i sindikata, pa tako 87% građana navodi da ima veoma nizak stepen poverenja ili nema uopšte poverenja u političke partije, dok je procenat takvih u slučaju sindikata takođe veoma visok (81,4%). Zabeležen je i nizak stepen poverenja prema Vladi (75%), sudstvu (71%) i policiji (65%) (više u Stanojević, Stokanić 2014).

poverenja u institucije parlamentarne demokratije (Vladu i Skupštinu), deluje sasvim očekivano. Među učesnicima protesta prisutno je izraženo nepoverenje i prema političkim partijama i pravosudnom sistemu, dok je u slučaju NVO i institucija EU zabeležen nešto viši stepen poverenja, mada se i dalje radi o veoma niskom poverenju.

Tabela 5. Stepen poverenja u institucije

Institucije	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Skupština Srbije	1,1345	1,40985
Vlada Srbije	,7457	1,24548
Pravosudni sistem	1,4913	1,60167
Policija	2,6221	2,19574
Vojska	3,7091	2,81117
Crkva	1,9096	2,88323
Političke partije	1,5089	1,70824
NVO	3,4177	2,92848
EU institucije	2,5854	2,42407

*Skala od 0 do 10, gde 0 označava odsustvo poverenja, a 10 potpuno poverenje

Nizak stepen poverenja u demokratske institucije u zemlji dodatno potvrđuje nalaz koji ukazuje da su ispitivani učesnici protesta poredak u zemlji ocenili kao izrazito nedemokratski (prosečna vrednost na desetostepenoj skali dostiže svega vrednost 2,0). Sa druge strane, za učesnike protesta demokratsko upravljanje je izuzetno važno (prosečna vrednost je 9,22) (Tabela 6)³⁴. Za dodatnu analizu ovog pitanja nedostaju nam, međutim, saznanja o tome na koji način učesnici protesta određuju demokratiju, odnosno njihov način viđenja poželjnog tipa demokratskog uređenja.

Tabela 6. Ocena demokratskog poretka u Srbiji

	Prosečna vrednost
Koliko Vam je važno da živite u zemlji kojom se upravlja demokratski?	9,2254
Sve u svemu, koliko je Srbija demokratska zemlja?	2,0058

* Skala od 0 do 10, gde 0 označava nedemokratski poredak, a 10 izrazito demokratski

Kako bi se dobio širi uvid u vrednosne orijentacije učesnika protesta, ovde je značajno ukazati na neke od vrednosnih orijentacija učesnika studentskih i građanskih protesta tokom 1990-ih. godina. Tako je istraživanje vrednosnih orijentacija studentskog protesta 1996/97. pokazalo da su učesnici tog protesta u značajnoj meri prihvatili demokratsku orijentaciju (prosečna vrednost na petostepenoj skali je 4,06). Da je demokratska orijentacija bila dominantna među učesnicima studentskog protesta, pokazuje i većinsko neslaganje sa sledećim stavovima: *Ma koliko da je politička demokratija važna, trebalo bi je*

34 Iako ispitanci nemaju poverenja u institucije, oni u praksi, ipak, koriste svoje demokratsko pravo. Istraživački nalazi pokazuju da je 75,3% učesnika protesta redovno izlazilo na izbore, 19,5% s vremena na vreme, 2,3% do sada nije imalo pravo glasa, dok samo 2,9% nije koristilo svoje biračko pravo.

odložiti za neka bolja vremena (ne slaže se 93%); *Pojava višepartijskog sistema donela je našem društvu više štete nego koristi* (ne slaže se 71%) i *Mnogim ljudima bi trebalo oduzeti pravo da glasaju* (ne slaže se 69%) (Kuzmanović, 1997: 53). Sa druge strane, u istraživanju građanskog protesta 1996/97. uočeno je da iza proklamovanih ciljeva i vrednosti protesta stoji sloboda kao temeljna vrednost liberalne ideologije. Dominaciju zahteva da se priznaju rezultati izbora, Cvejić tumači kao želju izgradnje poverenja u instituciju parlamentarnih izbora, i pravosuđa što govori o demokratskom karakteru protesta i razvijanju demokratske svesti u Srbiji/SRJ (Cvejić, 1997: 37–38).

Međutim, kada je reč o samopercepciji političke orijentacije, uočavaju se značajne razlike. Među učesnicima studentskog protesta 1996/97 bila je dominantna desna orijentacija – više od polovine ispitanika (55%) podržalo je desnu orijentaciju, 21% sebe je videlo na poziciji centra, dok je svega 4,3% ispitanika podržalo levu orijentaciju (Kuzmanović, 1997: 63). Ovakav nalaz može se objasniti nejasnom diferencijacijom na političkoj sceni u tom trenutku (poistovećivanjem SPS-a i JUL-a sa levicom), ali i otklonom od dominantnih socijalističkih vrednosti. I za Kuzmanovića je nalaz samopercepcije političke orijentacije iznenađujuć (pre svega mala zastupljenost centra), pogotovo ako se ima u vidu da su se stranke koje su učestvovala u građanskim protestima samosvrstavale u politički centar. Kao moguće objašnjenje dobijenog nalaza, Kuzmanović navodi da je među učesnicima studentskog protesta opcija političkog centra bila nedovoljno kritična u otporu prema vladajućim strankama (Kuzmanović, 1997: 62). Sa druge strane, dvadeset godina kasnije imamo izraženo pomeranje u levo, pa tako 34,9% učesnika protesta prihvata levu orijentaciju, 49,7% sebe pronalazi na centralnoj poziciji, dok 11% prihvata desnu orijentaciju³⁵.

Da su učesnici protesta itekako skloni odbacivanju nedemokratskih vrednosti, ukazuju rezultati analize autoritarne vrednosne orijentacije (Tabela 7). Vrednosti prosečnih skorova za pojedinačne iskaze pokazuju da među učesnicima protesta autoritarna orijentacija nije bila izražena³⁶, posebno ukoliko se podaci uporede sa nalazima dobijenim za celokupno stanovništvo 2012. godine. Razlike su posebno izražene u slučaju stavova *Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima* i *Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave*. Primera radi, dok manje od jedne četvrtine učesnika protesta podržava stav koji govori o tome da je bez vođe svaki narod kao čovek bez glave, među opštom populacijom udeo prihvatanja ovog stava dostiže čak 80% ispitanika. Značajno je navesti da je ovaj stav pre 20 godina podržalo 46,6% učesnika građanskog protesta (Cvejić, 1997: 39).

Ono što istraživački nalazi za autoritarnost još pokazuju jeste to da je jedino u slučaju iskaza *Svako ima sve što mu je potrebno kada je zemlja jaka*, beleži nešto veći stepen prihvatanja, što se verovatno može objasniti očekivanjem da

35 Prosečna vrednost na skali levo-desne orijentacije je 4, 122 (na skali od 0 do 10).

36 Analiza vrednosnih obrazaca učesnika studentskog protesta 1996/97. godine ukazala je takođe na nizak stepen autoritarnosti; na petostepenoj skali zabeležena je prosečna vrednost od 2,35, što predstavlja jedan od najnižih prosečnih skorova koji je ostvaren prilikom ispitivanja autoritarnosti do tog trenutka (Kuzmanović, 1997: 54).

se u uslovima stabilne, jake i razvijene zemlje mogu ostvariti određene dobiti. Sumirajući rezultate koji se odnose na autoritarnost, možemo reći da je nizak stepen autoritarnosti u velikoj meri očekivan nalaz, budući da je nepoverenje u vođstvo i nepriznavanje autoriteta vođe i formalne strukture pokreta, odnosno insistiranje na decentralizovanosti, jedno od ključnih obeležja novih – novih društvenih pokreta.

Tabela 7. Slaganje sa stavovima koji mere autoritarnost (u %)

Stepen slaganja	<i>Dve su glavne vrste ljudi na svetu – jaki i slabi</i>		<i>Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima</i>		<i>Svako ima sve što mu je potrebno kada je zemlja jaka</i>		<i>Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave</i>	
	Učesnici protesta	Opšta populacija	Učesnici protesta	Opšta populacija	Učesnici protesta	Opšta populacija	Učesnici protesta	Opšta populacija
	2017	2012	2017	2012	2017	2012	2017	2012
U potpunosti se ne slažem	42,9	7,9	36,6	4,9	14,6	3,0	37,0	2,1
Ne slažem se	23,5	26,6	27,3	15,6	24,0	11,6	22,5	8,3
Niti se slažem, niti ne slažem	15,3	18,6	17,4	14,3	30,4	14,2	17,9	10,2
Slažem se	10,0	33,4	9,3	37,9	18,7	43,8	15,6	47,6
U potpunosti se slažem	8,2	13,5	9,3	27,2	12,3	27,4	6,9	31,7
Prosečna vrednost	2,17	3,17	2,27	3,66	2,90	3,80	2,33	3,98

Još jedna vrednosna orijentacija koju smo pratili u radu jeste ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam. Na osnovu empirijskih nalaza prikazanih u Tabeli 8 evidentno je da su, za razliku od autoritarnog vrednosnog obrasca, razlike u ekonomskom liberalizmu/redistributivnom etatizmu između učesnika protesta i ukupnog stanovništva slabije izražene. Takođe, treba imati na umu da je istraživanje na reprezentativnom uzorku za opštu populaciju rađeno pre pet godina, te da bi se u ovom trenutku moglo očekivati dalje smanjivanje razlika, bar kada je reč o analiziranim iskazima.

Istraživački nalazi pokazuju da je orijentacija na privatno vlasništvo neznatno prihvaćena među učesnicima protesta, ali i među celokupnim stanovništvom. Privatno vlasništvo – osnovu kapitalizma – podržala je tek jedna petina učesnika protesta, dok je pet godina ranije nešto više od jedne trećine stanovnika Srbije podržalo ovaj stav. Za potpuniju analizu vrednosnih orijentacija koje su vezane za ekonomski podsistem neophodno je imati u vidu da je 2003. godine ova tvrdnja bila prihvaćena među 44,3 % ispitanika³⁷. Možemo, dakle, da zaključimo da privatno vlasništvo nije više neupitno prihvaćeno ne samo među *odlučnim* protivnicima režima, već ni među ukupnim stanovništvom, što dalje ukazuje na potkopavanje osnove legitimacije uspostavljenog kapitalističkog poretka. Ne samo da je zabeležen skeptičan odnos prema privatnom vlasništvu, već se

37 Učesnici građanskog protesta 1996/97. većinski su prihvatili stav da *društveni napredak može počivati samo na privatnom vlasništvu* (79,9%) (Cvejić, 1997).

slična tendencija uočava i na području tržišne ekonomije, pa tako 75% učesnika protesta podržava redistributivnu ulogu države u cilju smanjivanja nejednakosti među stanovništvom. Međutim, kada je reč o jednom drugom stavu koji se možda odnosi na opštiji princip tržišne ekonomije (*Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju*), nešto veći postotak ispitanika daje podršku liberalnoj orijentaciji, i to u oba analizirana uzorka. Za razliku od većinskog odbacivanja privatnog vlasništva, državnu intervenciju ne podržava čak 40% ispitivanih građana koji su prisustvovali protestima, dok 30% nema jasan stav. Slična tendencija je prisutna i među opštom populacijom, naročito među pripadnicima srednje klase i poljoprivrednicima (vidi Lazić, Pešić, 2013: 292–293)³⁸.

Ukoliko pogledamo dobijene nalaze za stav pomoću koga smo ispitivale egalitarizam, a koji je glasio *Osnovne ljudske potrebe su jednake, prema tome, pošteno bi bilo i da su prihodi jednaki*, možemo videti da se 43% ispitanika slaže sa ovim stavom, što je itekako značajan rezultat, naročito ako se ima u vidu da je reč o radikalnom stavu koji je u potpunoj suprotnosti sa postavkama liberalne ideologije. Iako je reč o nešto drugačijoj formulaciji stava koji ukazuje na odnos prema *rasponu ličnih dohodaka*, značajan je nalaz koji ukazuje da samo jedan procenat učesnika studentskog protesta 1996/97. smatra da bi svi dohoci trebalo da budu isti (Kuzmanović, 1997: 57).

Tabela 8. Slaganje sa stavovima koji mere ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam i egalitarizam (u %)

Stepen slaganja	<i>Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju.</i>		<i>Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu</i>		<i>Osnovne ljudske potrebe su jednake, prema tome, pošteno bi bilo i da su prihodi jednaki.</i>	<i>Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi</i>
	Učesnici protesta 2017	Opšta populacija 2012	Učesnici protesta 2017	Opšta populacija 2012		
U potpunosti se ne slažem	10,1	8,5	25,1	10,6	14,1	4,8
Ne slažem se	20,3	28,4	31,7	25,2	26,5	5,4
Niti se slažem, niti ne slažem	29,1	18,9	21,6	29,0	16,5	14,9
Slažem se	18,4	29,4	15,6	26,9	20,6	34,5
U potpunosti se slažem	22,2	14,9	6,0	8,4	22,4	40,5
Prosečna vrednost	3,22	3,13	2,46	2,97	3,11	4,01

Polazeći od Inghartove podele na materijalističke i postmaterijalističke vrednosti, rezultati naše analize su pokazali dominaciju materijalističkih vrednosti među učesnicima protesta (Tabela 9). Kao što se može uočiti,

38 Osciliranje ekonomskog liberalizma među pripadnicima srednje klase označava konfuziju koja je otpočela kako sa usporenim procesom ekonomskog restrukturisanja u Srbiji, tako i sa promenom dominantne globalne paradigme vezane za ekonomsku regulaciju (Lazić, Pešić, 2013: 293).

više od trećine ispitanika (36%) kao važniji *opšti* cilj izabralo je borbu protiv nezaposlenosti, siromaštva i rasta cena. Ovde je, međutim, potrebno ukazati da je među učesnicima protesta prisutno i određeno kombinovanje materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti, jer je jedan od aspekata materijalističkih vrednosti (održavanje reda u državi) prepoznat kao manje važan od postmaterijalističkih vrednosti koje se odnose na veću ulogu ljudi u političkom životu i slobodu izražavanja.

Tabela 9. Ukoliko biste morali da birate između sledećih ciljeva, koja dva bi po Vašem mišljenju bila najvažnija?

Ciljevi	%
Održavanje reda u državi	12,4%
Dati ljudima veću ulogu u donošenju političkih odluka	22,7%
Borba protiv nezaposlenosti, siromaštva i rasta cena	36,0%
Zaštita slobode govora	28,9%

Poređenja radi, ovde je potrebno ukazati na još neke nalaze koji se odnose na učesnike studentskog protesta 1996/97. Podaci su pokazali da čak 84% učesnika studentskog protesta prilikom izbora između jednakosti i slobode u slučaju kada su ponuđena sledeća dva iskaza – *Ako bi trebalo da izaberem između slobode i jednakosti, mislim da je lična sloboda važnija, tj. da svako može da živi u slobodi i da napreduje bez ograničenja* i *Ako bih morao da biram između slobode i jednakosti, smatram ipak da je jednakost važnija, tj. da niko ne bude privilegovan i da socijalne razlike ne budu velike* – bira slobodu.³⁹ Međutim, iako su davali značajnu prednost slobodi pojedinca, mnogi od učesnika nisu zanemarili ni materijalnu jednakost shvaćenu kao pitanje socijalne pravde koja se manifestuje u visini i rasponu dohodaka (Kuzmanović, 1997: 55–57).⁴⁰

Za kraj je potrebna još jedna napomena. Da bi se moglo govoriti o uspostavljanju društvenog pokreta neophodno je kontinuirano delovanje, koje se može manifestovati u različitim oblicima. Podaci iz Tabele 10 pokazuju da su ispitanici u izvesnoj meri podržali i neke druge akcije kojima su, takođe, iskazali svoju aktivističku orijentaciju, kao i posvećenost vrednostima i ciljevima koji su karakterisali i *Protest protiv diktature*. Polovina učesnika tog protesta (50,9%) već je učestvovala u nekim drugim protestima, demonstracijama ili mitinzima. Njih 63,4% je potpisalo peticiju ili apel, što je jedan od modernih načina izražavanja kritičkog mišljenja, dok je veliki broj praktikovao *kritičku potrošnju* koja se ogleda u takozvanom *buycott* i *boycott* koji predstavljaju jedan od savremenih vidova aktivizma. U prethodne tri godine 45,7% ispitanika namerno je kupilo neki proizvod iz političkih ili etičkih razloga, dok je 41,7% bojkotovalo određen proizvod ili uslugu.

39 Istraživanje koje je 1993. godine sprovedeno na opštoj populaciji pokazalo je da se 50,6% ispitanika opredelilo za slobodu, a 49,4% za jednakost (Kuzmanović, 1997: 56).

40 Prilikom određivanja raspona između najnižih i najviših ličnih dohodaka u zemlji, studenti su takođe pokazali neegalitarnu tendenciju: 1% smatra da svi dohoci treba da budu isti; 5% da raspon treba da bude do 1:2; 18% do 1:3; 14% do 1:4; 9% do 1:5; 3% do 1:6; 4% do 1:7 i više; 45% smatra da raspone ne treba ograničavati (Kuzmanović, 1997: 57).

Tabela 10. Učešće u aktivnostima u prethodne tri godine (u %)

Kontaktirali političare ili predstavnike vlasti	19,4
Potpisali peticiju ili apel	63,4
Donirali novac za političke grupe ili organizacije, ili odbijali da plate račune npr. tv pretplatu	15,4
Bojkotovali određene proizvode ili usluge	41,7
Namerno kupili neki proizvod iz političkih ili etičkih razloga (DANAS, LICE ULICE i sl.)	45,7
Pridružili se štrajku	29,7
Učestvovali u blokadi ili okupaciji	14,3
Učestvovali u nekim drugim protestima, demonstracijama, mitinzima	50,9

Zaključak

Uvidi u istraživačke nalaze pokazuju da učesnici protesta *Protiv diktature* umnogome dele zajedničke vrednosti, na osnovu čega u izvesnoj meri možemo govoriti o društvenom pokretu u nastajanju. Kada je reč o analizi karakteristika ovog protesta, mogli smo da vidimo da se pored promene (političkog) sistema, kao značajno obeležje protesta izdvaja aktivizam, i to ne samo kao cilj protesta, već i kao vrednosna orijentacija. Među učesnicima protesta prisutno je, takođe, značajno podržavanje demokratske orijentacije, međutim, budući da ne znamo o kom tipu demokratije je reč, ne možemo sa sigurnošću govoriti o mogućoj diferencijaciji u odnosu na učesnike Građanskog protesta 1996/97. Zatim, utvrđena je relativno niska autoritarnost, posebno u poređenju sa opštom populacijom (2012), ali i učesnicima Građanskog protesta 1996/97.

U pogledu prihvatanja ekonomskog liberalizma, analiza je pokazala da učesnici protesta pretežno odbacuju vrednosti ekonomskog liberalizma, dok podršku daju redistributivnom etatizmu. Slična tendencija zabeležena je i među celokupnim stanovništvom pet godina ranije. Ako se imaju na umu teškoće transformacijskih procesa kod nas, nalazi koji govore da ne postoje značajne razlike između učesnika protesta i opšte populacije (u 2012) deluju sasvim očekivano. Na značaj ekonomskih tema za učesnike protesta *Protiv diktature* ukazalo je i prisustvo materijalističke orijentacije, kao i blago prihvatanje vrednosti egalitarizma. Podrška vrednostima egalitarizma, redistributivnog etatizma, materijalizma, praćeno odbacivanjem ekonomskog liberalizma manifestuje se i u samopercepciji političke orijentacije, odnosno u tendenciji učesnika protesta da u određenoj meri podrže levu političku orijentaciju.

Još jedan istraživački nalaz zaslužuje da bude spomenut. Da protest *Protiv diktature* predstavlja novi – novi društveni pokret govore i istraživački nalazi koji ukazuju na prisustvo i drugih elemenata na osnovu kojih je moguće definisati nove-nove društvene pokrete: izrazito nepoverenje u uspostavljene demokratske institucije, nehijerarhijska struktura i decentralizovanost.

Zaključci dosadašnje analize nedvosmisleno ukazuju na sledeće: osnovu na kojoj se zasnivalo učešće u društvenim pokretima tokom devedesetih i dvadeset godina kasnije predstavljale su strukturalne i vrednosne pretpostavke. Tako se u

pogledu uticaja strukturalnih činilaca, delovanje učesnika protesta tokom perioda blokirane postsocijalističke transformacije u Srbiji/SRJ (1991, 1992, građanski i studentski protest 1996/97, i 5. oktobar 2000. godine) u značajnoj meri zasnivalo na specifičnim interesima za poboljšanjem sveukupnog društvenog položaja tokom transformacijskog perioda. Kako su pokazali istraživački nalazi, pripadnici srednje klase u velikoj meri su uzeli učešće u protestima protiv tadašnjeg vladajućeg režima. U pogledu vrednosnih pretpostavki, prethodno smo mogli da vidimo da su učesnici protesta (pretežno pripadnici srednje klase) bili nosioci demokratskih vrednosti: među učesnicima protesta bilo je prisutno poverenje u uspostavljanje institucionalnog okvira pravne države, kao i ekonomiju organizovanu na liberalnim principima. Međutim, delovanje vrednosnih i strukturalnih pretpostavki bilo je takoreći potpomognuto i dodatnim činiocima. Naime, unutar dela vladajuće grupacije – pripadnika nove ekonomske elite – formirao se interes za destabilizacijom i uklanjanjem Miloševićevog režima. O određenim strukturalnim pretpostavkama poslednjeg protesta bilo je reči u kontekstualnom delu.

Kada je, pak, reč o daljim sistemskim promenama u Srbiji, iako dominantne vrednosne orijentacije učesnika protesta ukazuju na mogućnost ubrzavanja sistemskih društvenih promena, može se sa razlogom pretpostaviti da ograničavajući činilac dometa ovih pokreta predstavlja nepostojanje interesa određene frakcije unutar dominantne grupacije za promenom uspostavljenog poretka, što je ujedno i fundamentalna razlika između potencijala društvenih pokreta u ova dva perioda.

Literatura

- Babović, M. 2002. Akteri blokade društvenih promena i akteri transformacije, u: S. Bolčić i A. Milić, (ur.). *Srbija krajem milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Babović, M. 2013. Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije, u: Lazić, M. i S. Cvejić (ur.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF.
- Birešev, A. 2017. Protest protiv diktature i konstrukcija kolektivnog identiteta, *Sociologija* (4).
- Cvejić, S. 1997. Demokratija sa kolektivnim predumišljajem – Opšti karakter Protesta 96/97, u: *Ajmo, ajde, svi u šetnju*. Beograd: Medija centar i ISI FF.
- Cvejić, S. 2012. Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji, u D. Marinković i S. Šljukić, ur., *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Della Porta, D., Diani, M. 2006. *Social movements*. Oxford: Blackwell Publishing
- Golubović, Z. 1977. Tipovi ličnosti i tipovi vrednosnih orijentacija u socijalističkom društvu, u D. Sekulić, ur. *Vrijednosti i društveni sistem*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagreb.

- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Sills D. (ed.) 1968. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: The Macmillan Company and The Free Press.
- Jandrić, M., Molnar, D. 2017. *Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji. Koliko je Srbija daleko od EU?*. Beograd. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Jarić, I., Živadinović, I. 2012. Otići ili ostati: identiteti mladih i orijentacija ka iseljenju. u: *Mladi – naša sadašnjost*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF: 211–220.
- Jovanović, N., Radović, S., Marković, A. 2016. Konsolidacija izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija. u: Lazić, M. (prir.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa
- Kuzmanović, B. 1995. Autoritarnost kao socijalno psihološka karakteristika, u: Golubović, Z. (ur.) *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- Kuzmanović, B. 1997. Šetnjom u slobodu – Vrednosne orijentacije i politički stavovi učesnika Protesta 96/97. u: *Ajmo, ajde, svi u šetnji*. Beograd: Medija centar i ISI FF.
- Lazić, M. (ur.) 1994. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. 1998. Otpori strukturalnim promenama u jugoslovenskom društvu. u: S. Samardžić et al. (ur.) *Lavirinti krize*, Beograd: Institut za Evropske studije.
- Lazić, M. (ur.). 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M., Pešić, J. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji. u: Lazić, M. i S. Cvejić (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF.
- Lazić, M. 2016. Uvod: konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje nove političke elite u Srbiji. u: Lazić, M. (prir.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Lazić, M. (prir.). 2016. *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Manić, Ž., Mirkov, A. 2016. Materijalni položaj političke elite. u: Lazić, M. (prir.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Mojić, D., Petrović, I. 2013. Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji: razmišljanja i delanja u pravcu emigracije. *Sociologija*, Vol. LV (2): 229–244.
- Mrkšić, D. 1994. Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura, u M. Lazić, ur., *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Mrkšić, D. 2000. Restrifikacija i promene materijalnog standarda, u M. Lazić, ur., *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić

- Offe, C. 1987. Novi društveni pokreti – izazov granicama institucionalne politike. u: Pavlović, V. (prir.) *Obnova utopijskih energija*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije: 125–162.
- Oklobdžija, M. 1985. Novi socijalni pokreti, *Revija za sociologiju*, Vol. XV (3–4): 141–145.
- Pavlović, D., Antonić, S. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pantić, D. 1977. Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: Popović, M. (ur.) *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN
- Pantić, D. 1981. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Izdavački centar SSO Srbije.
- Pavlović, V. 2009. Društveni pokreti i promene, Beograd: Službeni glasnik i Zavod za udžbenike
- Petrović, I., Radoman, M. 2016. Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam. u: Lazić, M. (prir.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Rot, N. 2003. *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić, I. 2003. Društveni pokret. u: Vukadinović, Đ. i Krstić, P. (prir.) *Kritički pojmovnik civilnog društva*. Beograd: Grupa 484.
- Spasić, I. 2004. *Sociologija svakodnevnog života*. Beograd: ZUNS.
- Stanojević, D., Stokanić, D. 2014. Između Sicilije i Lombardije: odnos poverenja, građanskih normi i društvene participacije među građanima Srbije. *Sociologija*. Vol. LVI (2). 181–200.
- Touraine, A. 1987. Uvod u proučavanje društvenih pokreta. u: Pavlović, V. (prir.) *Obnova utopijskih energija*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije: 47–74.
- Tripković, M. 2007. Vrednosti. *Sociološki rečnik*. Beograd: ZUNS.
- Turen, A. 1983. *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd: Radnička štampa.
- Vujović, S. 1994. Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva, u M. Lazić, ur., *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Vujović, S. 1997. *Grad u senci rata*. Novi Sad: Prometej. Beograd: ISI FF.
- Vukelić, J. 2015. *Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.